

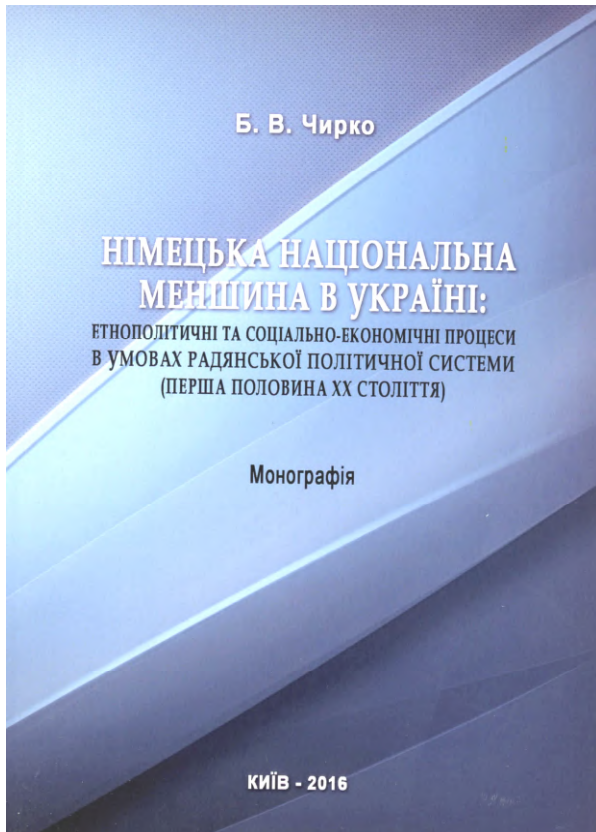
УДК 94 (477)

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію *Чирка Богдана Володимировича* **Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття)**. Вид. 2-е, доповнене й розширене. – К.: АМУ, 2016. – 368 с.

Юрій Поліщук

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України
Україна, 01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
e-mail: office@ipiend.gov.ua

Проблемам історії національних меншин в Україні, зокрема, етнічних німців і менонітів, присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних і закордонних істориків, етнологів, політологів, соціологів, демографів, представників інших наукових напрямів. Серед них особливе місце займають праці В.І. Наулка, М.І. Панчука, В.Б. Євтуха, І.М. Кулинич, Н.В. Кривець, А.І. Кудряченка, Л.Д. Якубової, В.В. Ченцова, Д.В. Архірейського, С.Й. Бобилевої, Е.Г. Плесьської-Зебольд, Н.В. Осташевої (Венгер), В.М. Нікольського, М.М. Шитюка, О.І. Безносова, М.Е. Козиревої, О.А. Дингеса, В.К. Клеца, Г.І. Калінічевої, О.В. Коновалової, М.П. Костюка, В.І. Марочка, В.М. Васильчука, А.І. Савіна, Альфреда Айсфельда, опублікованих у збірниках наукових праць, наукових журналах та енциклопедич-

них виданнях. Проблеми історії німецької етнічної групи розглядалися й автором пропонуваного дослідження. І.М. Кулинич, Н.В. Кривець, Н.В. Осташева (Венгер), В.В. Ченцов, В.М. Васильчук, Е.Г. Плесьська-Зебольд, М.М. Шитюк, В.Б. Євтух, Б.В. Чирко видали декілька індивідуальних і колективних монографій.

Починаючи з середини 1990-х років з питань історії німецької етнічної групи захистили кандидатські дисертації Н.В. Осташева (Венгер), С.І. Очеретянко, В.О. Сиволапов, Н.М. Глушенюк, С.І. Власенко, М.Е. Козирева, В.М. Мазур, Е.М. Стюпченко, О.І. Безносов. У 2006 році В.М. Васильчук захистив докторську дисертацію «Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.».

Названі праці й інші публікації свідчать про значні успіхи наукової громадськості у дослідженні історії німецької етнічної групи в Україні. У той же час уважний аналіз опублікованих праць, а також захищених дисертацій дозволяє стверджувати, що у вітчизняній історіографії поки не існує монографічного дослідження, в якому встановлення сутності етнополітичних і соціально-економічних процесів у середовищі німецької національної меншини розглядалися б саме у контексті державної політики радянської влади на різних етапах її існування. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – нагальна проблема сучасної історичної науки. Певні кроки у цьому напрямі робить і автор розглядуваної монографії «Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття)». Зазначимо, що Б.В. Чирко – автор понад 20 публікацій, опублікованих у збірниках наукових праць, наукових журналах, а також 6 монографій, в яких досліджуються проблеми національних меншин, німецької етнічної групи, а також державної політики в етнічній

сфері на різних етапах розвитку Української державності. Автор розглядуваної монографії знаний дослідник проблем німецької етнічної групи, добре відомий як українським науковцям, так і дослідникам, які працюють у Німеччині й інших країнах Центральної та Східної Європи.

Рецензована монографія має чітку структуру, у складі якої є шість розділів, вступна частина, висновки, а також додатки, перелік використаних джерел і літератури. У вступній частині монографії автор визначає соціально-господарське становище німецької етнічної групи на початку 1920-х років, регіони розселення, чисельність та особливості соціальної структури німецького населення. Аналізується процес формування концепцій політики влади в етнічній сфері й інститути її реалізації.

У першому розділі *«Соціально-політичні та аграрні процеси в умовах політики «воєнного комунізму», причини й наслідки голоду 1921-1923 років в німецьких колоніях України»* автор зазначає, що після закінчення Громадянської війни й утвердження в Україні радянської влади, вже у мирних умовах, соціально-господарське та суспільне становище німецьких колоністів продовжувало залишатися складним і драматичним. Прозрозкладки, ревізії майна та продовольства, «походи на куркуля», репресії по відношенню до німецького населення, які здійснювалися у рамках застосування доктрини «воєнного комунізму», остаточно підірвали господарський потенціал німецьких колоній. Розуміючи, що подальша конфронтація з селянством є загрозою самому існуванню більшовицького режиму, влада була змушена перейти до запровадження нової економічної політики. Введення продовольчого податку, розвиток торгівлі та відновлення ринкових відносин могли сприяти пожвавленню господарської діяльності на селі. Позитивні перспективи виникають і для господарського розвитку німецьких сільськогосподарських колоній. При цьому автор підкреслює, що саме в цей період в Україні відбулися трагічні події – Південні регіони країни охопив жадливий голод, який тривав декілька років. Не маючи можливості подолати голод за рахунок власних ресурсів українська влада була змушена погодитись на надання допомоги з боку іноземних благодійних організацій. Автор звертає увагу на те, що суттєву роль у подоланні голоду у німецьких колоніях України відіграли Американська Адміністрація Допомоги,

Американська Менонітська Допомога, Голландська Менонітська Допомога, Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського регіону Радянської Росії, а також інші благодійні організації. Їх благородна та безкорислива діяльність врятувала життя десяткам тисяч громадян України.

У другому розділі *«Дискримінаційні дії влади в земельних відносинах, громадсько-політичному та релігійному житті німецького населення, податкова політика в німецьких та менонітських колоніях»* підкреслюється, що запровадження нової економічної політики передбачало послаблення соціальної напруженості на селі, однак становище німецького населення України продовжувало залишатися досить складним. Поряд з соціально-господарською кризою німецьких і менонітських колоній становище колоністів ускладнювалося також і дискримінаційними діями частини представників місцевої влади. Негативні наслідки мали помилки у запровадженні державної політики у сфері землеустрою, проведенні адміністративно-територіальної реформи, ставленні до німецьких і менонітських екноконфесійних громад, служби менонітів в армії, нерозуміння або ігнорування офіційно проголошених принципів політики в етнічній і мовній сфері. У той же час автор відзначає, що попри всі негаразди, дискримінаційні дії та репресивні акції з боку представників влади соціально-господарське, духовне та релігійне життя німецьких і менонітських громад продовжувалося навіть і за умов панування сталінського тоталітарного режиму.

У третьому розділі *«Заходи влади щодо утворення системи німецького національного районування, запровадження освіти німецькою мовою, організації роботи культурно-освітніх та наукових установ»* розглядаються процеси утворення й організація роботи німецьких національних районів і сільських рад. Зазначається, що коло питань, якими займалися органи влади у національних адміністративно-територіальних одиницях було досить широким: господарський розвиток районів і сільських рад; землеустрій; впровадження колгоспного ладу; організація хлібозаготівель; функціонування адміністративної, судової та фінансово-податкової системи тощо. У розділі досліджуються також організація й особливості діяльності мережі німецьких навчальних закладів і культурно-просвітніх установ.

У четвертому розділі *«Політика державної*

влади стосовно німецької та менонітської кооперації в Україні, особливості діяльності кооперативних організацій, побудованих на принципах радянської кооперативної системи» показані принципи організації та специфіка діяльності німецьких і менонітських товариств – «Союзу південно-руських колоністів та громадян германської раси», «Союзу німців-колоністів Катеринославської губернії («Колоніст»), а також потужного менонітського кооперативного товариства «Сільсько-господарський Союз нащадків Голландських вихідців на Україні». Підкреслюється, що у результаті тиску та застосування репресивних заходів німецька національна кооперація, як унікальне явище у господарському житті України наприкінці 1920-х років припиняє своє існування.

У п'ятому розділі «Політика колективізації, організація хлібозаготівельних кампаній та розкуркулення селян в регіонах проживання німецького населення, соціально-політичні причини та наслідки голодомору 1932–1933 років в німецькому селі» автор розглядає заходи більшовицької партії на новому етапі здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі країни. З кінця 1920-х років основними напрямками аграрної політики партії стали запровадження колгоспної системи, організація хлібозаготівельних кампаній і розкуркулення селян, мета яких полягала у досягненні остаточної «соціалізації» українського села. З урахуванням «класового» підходу до «соціально-ворожих» елементів та упередженого ставлення влади до представників німецької етнічної групи у надзвичайно складному становищі опинилися мешканці німецьких і менонітських сільськогосподарських колоній. Запровадження колективізації здійснювалося силовими адміністративно-репресивними методами, а організація хлібозаготівельних кампаній набувала форми нечуваного свавілля, терору та бузувірського ставлення до селян. Десятки тисяч мешканців українських сіл, німецьких і менонітських колоній були «розкуркулені», піддані обмеженням у громадянських правах і примусово вислані з місць їхнього проживання. Доведені до відчаю люди у низці випадків активно протидіяли репресіям влади та намагалися емігрувати за кордон. Проте радянсько-партійне керівництво всіяко намагалося зупинити еміграційний рух німецьких і менонітських колоністів. Колективізація, хлібозаготівлі, пограбування селян не тільки призвели до остаточного розорення селянства та госпо-

дарської деградації українського села, але й стали безпосередньою причиною голодомору 1932-1933 років. Голод, голодомор, загибель мільйонів людей стали спільною трагічною долею українського суспільства, німців, менонітів шведів, поляків, євреїв, росіян, приречених на тортури в умовах сталінського тоталітарного режиму.

У шостому розділі «Соціально-політична спрямованість сталінських репресій щодо німецької національної меншини» автор звертає увагу на те, що особливе місце у дослідженні суспільно-політичного розвитку, здійснення державної етнополітики, етнополітичних і соціальних процесів, які відбувалися в українському суспільстві, займають проблеми пов'язані з політичними репресіями сталінського тоталітарного режиму по відношенню до німецької етнічної групи в Україні. Репресивні акції щодо «націоналістів» і «фашистів», у тому числі і з середовища національних меншин, були зумовлені та тісно пов'язані з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, посиленням репресивної політики тоталітарного режиму. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських інших) пов'язувалися і з міжнародним фактором – загостренням становища у світі, зокрема погіршенням відносин СРСР з Німеччиною та Польщею. Проте репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні німці у СРСР, почалися набагато раніше загострення радянсько-німецьких відносин на початку 1930-х років. У зв'язку з цим автор зазначає, що вже у середині 1920-х років Державне політичне управління почало розробляти концепцію німецької діаспори як потенційної бази для проведення з боку іноземних держав «диверсійної» та «шпигунської» діяльності у СРСР. Шовіністичні пропагандистські кампанії зорієнтовані проти німецьких і польських «націоналістів» і «фашистів» здійснювалися й в Україні. Більше того, як підкреслює автор, радянсько-партійне керівництво УРСР почало розглядати певні етнічні спільноти, у першу чергу німців і поляків, як представників «шкідницьких націй». Наслідком такої соціально-політичної установки стосовно німців і поляків стали широкомасштабні каральні акції – арешти членів міфічних «контрреволюційних» і «шпигунських» організацій, масові депортації німецького та польського населення з місць їх традиційного проживання тощо. Автор вважає, що подібні дії є проявами не тільки геноциду, але й етноциду по відно-

шенню до низки етнічних груп країни, у тому числі і німецької національної меншини в Україні.

Зрозуміло, що висвітлення широкого спектра окреслених проблем передбачає дослідження різноманітних джерел. Поряд з опублікованими матеріалами, автор у своїх дослідженнях спирався на маловідомі архівні документи. Основу джерельної бази дослідження становлять документи радянських, державних, господарських, профспілкових та інших установ, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України у м. Києві, державних архівах Одеської, Дніпропетровської, Миколаївської, Запорізької, Херсонської й інших областей України, а також Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Значну увагу автор приділяє дослідженню документів, які зберігаються у державних архівах Російської Федерації та Німеччини.

Величезний обсяг різноманітних архівних матеріалів поставили перед автором складні задачі пошуку та відбору декількох сотень найбільш значимих, в основному, раніше не опублікованих архівних документів, а також встановлення ступеня достовірності описуваних у них подій. Відзначимо, що така робота вимагала кропіткого порівняльного аналізу різнопланових джерел: опублікованих і

неопублікованих матеріалів, «закритих» постанов ЦК КП(б)У, документів центральних і місцевих органів влади. З точки зору автора, саме такий підхід – залучення максимально можливої кількості найбільш значимих документів і всебічний порівняльний аналіз різнопланових джерел – надає можливість сподіватися на об'єктивне та неупереджене висвітлення основних напрямів державної політики по відношенню до німецької етнічної групи в Україні, дозволяє показати не тільки «правду історії», але й розкрити її «мовою документів», а також, що дуже важливо для наукових розробок, які базуються на архівних матеріалах, допомогти читачеві відчувати «колорит часу», усвідомити, по можливості, соціально-політичну та психологічну атмосферу життєдіяльності німецького та менонітського населення України.

Рецензент висловлює глибоке переконання у тому, що пропонована монографія – *«Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття)»* поряд із працями інших дослідників державної політики радянської влади в етнічній сфері сприятиме висвітленню ще недостатньо повно досліджених сторінок з історії німецької етнічної групи в Україні.

Надійшла до редакції 29.01.2017 р.